

המחבר ומפעלו

חזיון מופלא הוא, על גבול הפאראדוקס, שהחיבור המקיף ביותר על ספרותנו באלף השנים האחרונות — „תולדות ספרות ישראל“ לישראל צינברג — נכתב בידי אדם ובנסיבות הכשרים לכאורה פחות-מכול למשימה נכבדה כל-כך. הפליאה כפולה ומכופלת: מחברו — מהנדס בבית-הרושת גדול בלנינגראד, איש אשר הכימיה היתה מלאכת-יומו במשך עשרות-בשנים; ספר תולדות ספרותו של עם ישראל, אשר הספרות העברית היא לזוֹשֶׁדֶרְתָּהּ, ספר שאינו נלאה מלהרגיש את הרציפות והייחוד שבהיסטוריה היהודית — נוצר בארץ אשר גורה חרם ואלם על הלשון העברית ומאוחר יותר גם על לשון-אידיש, באקלים רוחני שיש בו כדי להשכיח מן העם את עברו וירושתו התרבותית. רבים המקרים בתולדותינו ובתולדות אומות-העולם, שמפעל-כינוס נוצרו בסיומה של תקופה מוגדרת ומגמרת, כדי להקים מצבה לעבר עשיר, לחטיבה תרבותית וסוציאלית שהלכה-לעולמה; מעשה של גמילות חסד אחרון הוא, קיום מצוות כיבוד-אב, הצבת יד ושם. אולם לא הפץ זה הדריך את ישראל צינברג בפעלו הרב. הוא לא ראה עצמו „אחרון“. לא „סוף-פסוק“ היה לו זמנו, כי-אם אמצע, תחנה אחת במסע ההיסטורי הארוך של העם אשר בעתידו האמין, שיצירתו דמתה בעיניו כצינור-שפע שאינו פוסק עולמית. כדרך החוקרים המשקיפים על תולדות עם והעמים ממגדל רם, מתוך דיסטאנץ רחוק, לא יחס לזמנו שלו שום משקל סגולי, לא נתן לו יתרון מכריע על פני זמנים אחרים. הוא ידע את תרבותנו בנדודיה, בהסתת מרכויה, הוא הכיר שקיעותיה ותחיותיה, פרשיות-דרכים וסופי-דרכים, וראשית חדשה — ועלפי „נצחיות“ זו, חוקיות זו (אשר רבים יכפרו בה) בנה גם את חיבורו.

רק אהבה זו, רק תודעתו ההיסטורית העזה, נתנה ליעף כוח להשלים מחשבתו שעלתה לפניו עוד בימי מלחמת-העולם הראשונה. כל מיודעיו מעידים פה-אחד, כי מתמיד כמוהו לא ראו מימיהם. ביום — במעבדה הכימית, „שכיר-יום“ כלשונו, ובלילה — במעבדת הרוח, יושב על התורה ועל העבודה, מחטט באוצרות המוזיאון האסיאתי בלנינגראד, מחקר ומאזן ומעתיק. וכך בשנות המלחמה, כך בסערת המהפכה. כך לעת מלחמת-האזרחים בלנינגראד הרעבה, וכך בימי המשטר החדש — בבדידותו הרוחנית הגדולה („אני עתה אחד המוהיקאנים האחרונים... הכול היה לשעבר. היום אני כותב רק על עברנו, רק על מורשתם של אבות-אבותינו... ועו חפצי לבוא בדברים עם אנשים חיים“), בניתוקו ממרכזי-המחקר היהודיים בעולם, בהווייתו ה„אנאכרונית“, בעיסוקו „המיותר“, במבטו המופנה אל מעבר-לגבול ומעבר-לזמן. והוא ידע את האירוני שבסיטואציה זו, כשדמויות ספרותיות היו בני-לוחיותיו ורעיו, כאשר שלמה מולכו פקד אותו בחלומו, שעה שביקש לפרסם מחקר על „בעיות האהבה בספרות העברית בימי-הביניים“, או כאשר

שיקע עצמו בלהט רב בריב שבין ר' יהונתן אייבשיץ ור' יעקב עמדין... גבורת-רוח היא הראייה להערצה.

בהערצתנו את האיש, את פעלו ואת העזתו הרוחנית, לא העלמנו עין מן הליקויים שבדבוקו בחיבורו הגדול. נודה כי השיטה שנקט בה צינברג חוטאת לעקיבות; יש בה קפיצות חדות מן הדסקריפציה אל הניתוח המדוקדק, מן החטף האימפרסיוניסטי אל העיון, חילופי-תפקידים של ביבליוגרף והיסטוריון-תרבות, של מבקר אסתטי וסוציולוג. אך אלה הם ליקויים הרבקים בהכרח במבצעי-חיד עצום-ממדים כזה: תולדות ספרות ישראל מאז תתימת התלמוד. ספק רב אם בחיבור אשר צינברג הציב לו מטרה לחברו, ניתן היה לנהוג אחרת. ובמקום חולשתו שם גם גבורתו.

למעשה זהו ספר תולדות התרבות היהודית בתקופה האירופית, בנוהג שבעולם. ספר המתקרא „תולדות הספרות“ עניינו הספרות היפה — הפרוזה, השירה, הדראמה. אולם צינברג ראה היקפיה של ספרות ישראל נרחבים הרבה יותר, ובכוונת-המכוון הרחיב את תחומיה וכלל בה את כל גילויי רוח היוצרת של העם, כל יצירה שערכה נכבד לדור ולדורות, אשר כתבו יהודים בשביל יהודים בעברית, בארמית ובאידיש, בערבית, בספרדית ובגרמנית... צימצום הגבולין היה גורר אחריו ראייה חדצדדית, כמעט קאריקא-טוראלית, של ספרותנו, והתעלמות מקווי-הייחוד המובהקים ביותר שלה; שהרי היא עתיקה פי-כמה-זכמה מספרויותיהם של עמי-אירופה, מקורות-יינקתה שונים משלהן וחוקי-התפתחותה סגוליים. תקופות ממושכות ביותר בתולדותינו נמצאה הספרות „היפה“, מחוץ לתחום, נחשבה לחיון בלתי-טבעי, יוצא-דופן. עצם המאבק על לגיטימיות שלה, על היותה ראויה לבוא בקהל, הוא פרק נכבד בתולדות תרבותנו. הגבולות שקבע צינברג לחיבורו — אין בהם משום הרחבת היריעה כי-אם משום מתן יריעה של ימה. ועל כן כלל בתוכו פרוזה ושירה ודראמה, שירי-קודש ושירי-חול, ספרות רבנית וספרות הוויכוח, פילוסופיה ותיאולוגיה, מוסר ודרוש, היסטוריוגרפיה ומחקרי-לשון, זכרונות ותיאור מסעות, דוקומנטאציה היסטורית עשירה, וזכר נתן אפילו למחקרים וחיבורים במדעים המדויקים. הוא מודע את הקורא אל „מחברות-עמנואל“ וה„זוהר“ כאחד, אל סיפורי מסעותיו של בנימין מטודילה ול„תורת העולה“ לרמ"א, ל„מורה נבוכים“ ול„מעשה נסים“ של יוסף שמש, ל„חכמת ישראל“ במאה הי"ט ולאגרונים באידיש בימי-הביניים, ל„שולחן-ערוך“ ול„פאריז און ויענה“, לספרות-השבתאים ולמקאמות של אלחריזי, למשה מנדלסון ולתחינות של-נשים, ל„אגרת ארחות עולם“ לפריצול ולספרי-דקדוק, לפסקי-חרם ול„ספר שעשועים“ לזבארה, למשנתו של ר' חסדאי קרשקש וליוסף-שפיל...

אין ספק כי הגאלריה העשירה כלי-כך של דמויות, יצירות וסוגי-יצירה, של אלפי ספרים וכתבי-יד עתיקים גם חדשים (אשר צינברג קראם עד תום; ומעולם לא נרתע לומר בפירוש: ספר זה לא זכיתי לראותו) באה לא-אחת על חשבון התיאור הממצה, על-חשבון ייחוד הדמות והעניין, והיא לקתה בפרופורציות בלתי שוות ובריפרוף על-פני תקופות, יוצרים ויצירות. אבל רבים כאן גם הפורטרטים מעשה-ידי-אמן — ובפרט של האישים הקרובים לנפשו — המצוינים בעושר צבעיהם, בהרפות פסיכולוגית ובתיאור ממצה ורב-פנים, כגון דמויותיהם של אברהם אבולעפיה ואבן-גבירול, הגר"א, משה מנדלסון, אברהם אבן-עזרא, אריה די-מודינה, גליקל מהאמלין, אליהו בחורי, ועוד ועוד. הספר נועד לעם, וחינו בנימתו האינטימית, האישית, הבלתי-אמצעית, בחמימה

העולה מדפיו החתומים בחותם האהבה לתרבות היהודית. צינברג אחז לא בקנה-מידה אסתטי-פורמאלי, אלא בסולם-ערכים מוסרי, שכן בו ראה את ראש-שכיה של תרבות ישראל: החתירה והמאבק ל"גאולה", לתיקון העולם ולעילוי האדם. הוא בתן יוצרים ויצירותיהם עפ"י כושרם לבנות ערכים אנושיים המרוויים את הנפש. עפ"י השפעתם החינוכית על הרבים, עפ"י כוח-דמיונם (ואשליותיהם) הפורה, עפ"י רוחב אופקיהם האינטלקטואליים או צרותם, עפ"י המרץ הרוחני והאמוציונאלי השקוע בהם, עפ"י החתירה העזה לצדק חברתי ולדמות-המופת של "האישיות השלימה"; תמצית-השקפתו ההומאניסטית היתה, כלשונו: "בניין משטר סוציאלי צודק הוא המפעל השגוי ביותר; יצירה מוסרית — היא גולת-הכותרת של כל פעילותו הרוחנית של האדם". בזכות קנה-המידה הנקוט בידו ניצל צינברג — מ"אהבי ישראל" המובהקים שברור — מסכנותיה של האהבה, מאקלקטי-ציום, מאפולוגטיקה. הוא דן ושופט, מותח ביקורת ומלמד זכות, הוא תנא-דמסייע ותנא-דפליג, — גאמן לתפיסת-היסוד שלו בדבר הכוחות המעצבים את ההיסטוריה היהודית.

צינברג, לפי עדות עצמו, "התפלל בימי-נעוריו בסידור מארקסיסטי", ולימים פרש מבית-מדרש זה; אך התלמוד שקנה כאן היה לו לברכה: הוא חידד את חושי לויקה (וויקת-הגומלין) ההדוקה שבין החיים והספרות, בין הזמן ורוחות-הזמן. הוא אינו גורס את התפתחותו הרוחנית של העם כפרי חוקיות אימאננטית, ומדגיש היטב-היטב את התנות הסוציולוגיות, אפילו הכלכליות. וכך הסביר גם את התפשטותו (אבל לא לידתו) של הראציונאליזם של הרמב"ם ותלמידיו כתואמת את הסיטואציה והאינטרסים של המעמדות העליונים ביהדות ספרד ופרובאנס, והיפוכן — בקבלה. הוא הדגיש את שורשיהן הסוציאליים של החסידות, ה"מתנגדות" וההשכלה הצעירה, את ניוון הרבנות, את הקשר ההדוק שבין ריאקציה בעולם ושקיעה רוחנית בישראל. הוא הצביע על דיאלקטיקה הרת-התוצאות החמורות שבהיסט מרכזי היהודים אל הארצות הנחשלות (תורכיה ומזרח-אירופה) — דווקא כשבמערב זכתה חירות-המחשבה להישגים מפוארים. מ"הסידור המארקסיסטי" נטל את הדטרמינאציה הסוציאלית, אבל לא את קני-המידה לה ערכה.

אוזנו של צינברג כרויה אל ההיסטורי, אל העבר הצפון-בהווה, אל סבל-הירושה; הוא מבליט את הייחוד ההיסטורי של כל עם, את דרכי הקליטה האורגאנית והתגובה הספציפית. הוא אינו מחפש את השורשים בגבולות התקופה הנדונה; דברי ימי ישראל הם לו חטיבה אחת, תקופות מרוחקות נושקות זו לזו, משפיעות ומפרות זו את זו, ולעתים דומה עליך כי הוא מגיע עד לסף התיאוריה בדבר חזרות נצחיות בהיסטוריה. בתולדותינו ובתולדות ספרותנו ראה מאבק בלתי-פוסק בין "יהדות-הרגש" ו"יהדות השכל", כלשונו בחיבורו "שתי שיטות בחיי ישראל": "שתי שיטות הן שנאבקו להגמוניה... דת הרגש' הרמוקראטית מזה, והאריסטוקראטית הרוחנית וצלה — הראציונאליזם היובשני והחדדדי מזה... שני זרמים שנלחמו קשות זה בזה, ויש שגם נשתלבו ונשתזזו זה בזה...". כך ראה וכך בנה את ספרו הגדול: הראציונאליזם האריסטוטלי מול האנטיראציונאליזם של המאות ה-13—14, "היהדות הרבנית של שולחן-ערוך" נגד הקבלה, השכלה ומתנגדות נגד החסידות, חסידות "אמיתית" נגד "צדיקות" וחב"ד; אופייני לו העימות של הרמב"ם ויהודה הלוי, שפינוזה ושבתי-צבי, הגר"א והבעש"ט. וצינברג הוא "צד" מפורש במחלוקת זו, בצדו של בעלי-אגדה ובעלי-מוסר, של המקובלים, של המשיחיות, של הלוחמים-לאדיש, של החסידות; לא באשר הוא עצמו מיסטיקן ואנטיראציונאליסט, אלא משום שלדעתו

„דת הרגש הדמוקראטית“ נמנית עם הכוחות המרכזיים שבנו את ההיסטוריה היהודית, תאמה את ההמונים ואת האינטרסים הרוחניים שלהם, הציבה להם מטרה, חינכה וניחמה אותם; ואילו יריבה, „הראציונאליזם היבש“ — בגלגולו הפילוסופי, הרבני, המשכילי — התנשא על „ההמונים“, נטל מהם הכול ולא נתן להם מאומה, סיכן את עצם „קיום האומה“. לא קשה להכיר בחלוקה זו, בהומאניזם פשטני זה, — הד ל„קרע־שבלב“ של האינטליגנציה היהודית הלאומית במחצית הראשונה של המאה ה־20, כשאורת־חיים מסורתי ועממי נאבק עם התבוללות, והאינטליגנציה חששה מפני החילוניות המקצצת בנטיעות, ומלאה כיסופים עזים ל„אישיות הארמונית“.

ישראל צינברג אמר להמשיך בכתיבת תולדות ספרות ישראל עד למלחמת־העולם הראשונה. אך לא זכה לסיים את מפעל חייו. בשנת 1938 נאסר בידי השלטונות הסובייטיים, ולפי השמועה הוגלה לסיביר ושם מת בשנת 1943. בשנת 1939 הקיץ הקץ על היצירה היהודית באירופה המזרחית, ובשנת 1943 באה לקצה „ההגמוניה האירופית“ בתולדותינו. בצרור אחד נצטרו הדורות — וקורא הדורות. כמעט סמל הוא.

ההגמוניה בחיי היהודים עברה למדינת ישראל וללשון העברית, ומחשיבותו החינוכית של „תולדות ספרות ישראל“ לישראל צינברג לא נגרע מאומה גם בימינו ובמדינתנו. חיבור אנציקלופדי זה הוא יחיד־במינו וראשון־בסוגו בלשוננו. אפילו הקורא העברי „הטוב“ — השכלתו היהודית מצומצמת לתנ״ך, לשירת ספרד ולתקופת ההשכלה. כל אותה תקופה ארוכה ופוריה בתולדותינו, מן המאה ה־13 ועד המאה ה־19, תקופה בת שבע־מאות שנה, היא לו כספר החתום, כחלל רוחני ריק. בורות זו מוינה לא מעט גם את הנטיות ה„כנעניות“ ואת הזילזול העמארצי ביצירתנו בגולה. זו פעם ראשונה ניתנת לקורא העברי תמונת יצירתו הכוללת של עמנו, אוצרות השירה, ההגות והמחקר, ספר מלחמות־הרוח בישראל במשך אלף שנים, אשר זירתם היא אירופה, ארץ־ישראל והמזרח התיכון, וכל אלה על רקע תרבותן ומאבקייהן החברתיים של אומות־העולם, תוך ציון מקורות־היניקה, גלגולי מוטיבים ודעות, הקנייה הרוחנית והיצירה העצמית ויחסי הגומלין שביניהן.

רבה הברכה הצפונה בספר זה. הספר שגולד בברידות הגדולה הושב „לגבולם“, אל מולדתם של יהודים, והוא יעשה את השליחות שנועדה לו מלכתחילה.

דוד כוֹנֵנִי